
РАЦІОНАЛЬНЕ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 631.95:504.53:338.43(477)

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ УКРАЇНИ

О.І. Фурдичко, О.С. Дем'янюк

Інститут агроекології і природокористування НААН

Проаналізовано використання природних ресурсів в аграрному виробництві України. В еколого-економічному вимірі висвітлено стан земельних, водних і лісових ресурсів та негативні наслідки за їх нераціонального використання. Наголошено, що у разі домінування економічних інтересів над соціальними і екологічними за недосконалої законодавства зумовлюється загострення екологічних проблем, основними з яких є: забруднення, нераціональне використання та відтворення земельних і водних ресурсів, поглиблення деградаційних процесів, збіднення біорізноманіття та зменшення біологічної безпеки тощо.

Ключові слова: природні ресурси, аграрне виробництво, природокористування, екологічні проблеми, сільськогосподарські угіддя.

Більшість глобальних катастроф для людства спричинено кризою ставлення суспільства до природи. Серед них особливо гострими є проблеми вичерпання природних ресурсів, деградації довкілля, перевищення рівня антропогенного навантаження на природу порівняно з можливостями екологічної ємності планети тощо [1].

У програмних документах всесвітніх самітів зі сталого розвитку наголошується, що незбалансоване і неефективне використання природних ресурсів може стати чинником виникнення серйозних соціальних та економічних проблем, політичної нестабільності та нерегульованих конфліктів між державами.

На сьогодні єдиним шляхом і фундаментальною основою досягнення збалансованого розвитку є забезпечення раціонального використання природних ресурсів. Насамперед земель, що використовуються

як продуктивні сили для здійснення сільськогосподарського і лісогосподарського виробництв, а також суб'єктів інших видів економічної діяльності аграрного сектора економіки. Україна, що займає 5,7% території Європи і 0,44% світу та володіє різноманітними природними багатствами і ресурсами, має значні потенційні можливості поліпшити як соціально-економічну ситуацію в країні, так і підвищити своє значення в сучасному геополітичному просторі.

За оцінками спеціалістів, на території України зосереджено чверть світових запасів чорноземів, унікальних за своїми фізичними, хімічними, агрохімічними та мінералогічними властивостями. За якісним складом ґрунтів та продуктивністю угідь Україна вважається однією з найбагатших держав світу.

В Україні налічується 63 119 річок (загальна довжина 206,4 тис. км), у т.ч. 9 великих (площа водозбору понад 50 тис. км²). Внутрішні води Чорного й Азовського морів

© О.І. Фурдичко, О.С. Дем'янюк, 2013

займають 10,88 тис. км², територіальні води України становлять 29,45, а площа шельфу до ізобати 200 м – 55,75 тис. км² (57% усього Чорноморського шельфу). Також є 14 морських лиманів і естуаріїв загальною площею 1952 км², 8 заток (1770 км²), близько 20 приморських водно-болотних угідь (635 тис. га).

Флора і фауна України становлять 35% біорізноманіття всіх європейських країн. Рослинний світ налічує близько 30 тис. видів рослин, з яких понад 541 вид занесено до Червоної книги України. Під природною рослинністю зайнято близько однієї третини території. Тваринний світ відрізняється розмаїтим видовим складом і налічує близько 45 тис. видів.

Україна є аграрною державою, в агропромисловому комплексі якої зосереджено більше третини виробничих фондів, виробляється дві третини товарів народного споживання, третина національного доходу і працює майже 30% населення. За даними Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), аграрний сектор України нині використовує лише третину свого виробничого потенціалу та вкладає лише половину свого можливого внеску до ВВП країни. Однією з причин такого стану є те, що в Україні тривалий час природний ресурсний потенціал зазнавав нераціонального використання, надмірного антропогенного навантаження, що і відобразилося на рівні продуктивності аграрного виробництва. На жаль, на початок XXI століття Україна посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання енергії, води та інших ресурсів на одиницю ВВП.

Сільськогосподарське виробництво України – найбільш природоємна галузь із могутнім природно-ресурсним потенціалом, який включає 41,56 млн га сільськогосподарських угідь (54% території України), у т.ч. 32,49 орних земель (53,8) та 7,63 млн га природних кормових угідь – сіножатей і пасовищ (12,6%). У сільськогосподарському виробництві щороку використовується понад 10,9 млрд м³ води, або 36,4% її загального споживання в країні. У перерахунку на одного мешканця України

припадає 0,82 га сільськогосподарських угідь, у т.ч. 0,65 га орних земель, тоді як у середньому в Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га. До обробітку включено малопродуктивні угіддя, у т.ч. прируслові луки і пасовища та схилі землі. Якщо Україна в Європі займає 5,7% території, то її сільськогосподарські угіддя – 18,9, а орні землі – 26,9%. Поряд із тим ефективність використання земель в Україні значно нижча, ніж у середньому в Європі. Однак вітчизняні аграрні формування мають значний потенціал для підвищення ефективності господарської діяльності та нарощування виробництва продукції аграрного виробництва, оскільки в Україні порівняно з 15 країнами ЄС вартісний показник виробництва валової продукції на одиницю сільськогосподарських угідь у 8 разів нижчий, а землемісткість – у 8 разів вища [2].

Слід зауважити, що нинішня система ведення сільськогосподарського виробництва і використання земельних ресурсів в Україні не відповідає вимогам збалансованого природокористування. Порушено, зокрема, екологічно допустиме співвідношення площ орних земель, природних кормових угідь і лісових насаджень. Для України характерним є надмірна освоєність земельних ресурсів (72% замість допустимих 60–65% від загальної площі), критична розораність території (майже немає аналогів у світі – сягає 53,8% замість допустимих 40%, для порівняння: у Великобританії – 18,5%, США – 25, Угорщині – 37, Франції – 48%), недостатня площа лісів (15,7% замість умовно оптимальних 20%) та екологічно стабілізуючих компонентів ландшафту в цілому (лісів, незайманих заплав, природних лук тощо 37% замість 40–45%). Частка еродованих земель в Україні становить 57,4% від площі країни. Щорічне збільшення площ еродованих орних земель сягає 60–80 тис. га. За оцінкою експертів близько половини сільськогосподарських угідь потребують поновлення від різних видів забруднення.

Найвищі показники сільськогосподарської освоєності території України (>60%)

мають центральні і південні регіони, а в тринадцяти областях цей показник сягає 70% і більше. Найменша сільськогосподарська освоєність території характерна для областей заходу і півночі України. Найбільший фонд орних земель мають області, розташовані в зоні Лісостепу та Степу, де розораність сільгоспугідь значно перевищує екологічно допустимі рівні, сягаючи 80% і більше (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська області), а розораність сільгоспугідь Херсонської області досягла 90,2%. Найменшою розораністю сільгоспугідь характеризуються області зони Полісся.

Порушення збалансованості елементів агроландшафтів, у т.ч. співвідношення площі орних земель, природних угідь, лісових екосистем і водних ресурсів, погіршення соціально-економічного стану зумовило істотну деградацію агроландшафтів і насамперед ґрунтового покриву (зниження родючості ґрунту, ущільнення ґрунтів, порушення балансу біогенних елементів, вторинні геохімічні аномалії тощо).

Особливо небезпечних розмірів досягли водна і вітрова ерозії. Вітровій ерозії постійно піддаються 6 млн га земель, а площа земель, пошкоджених водною ерозією, становить близько 13,3 млн га, у т.ч. 10,6 млн га орних земель. Щорічні втрати продукції землеробства тільки від ерозії перевищують 8–10 млн т зернових.

Питання природокористування в Україні регулюється вагомою кількістю законодавчих актів. Поряд із тим у законодавстві і нормативних документах є багато неузгодженостей, зокрема таких, котрі є наслідками незавершеності земельної реформи. Це передусім стосується нових форм власності, ідентифікації власників/користувачів земельних ресурсів та їх відповідальності за екологічний стан навколишнього природного середовища.

З переходом до ринкової економіки більшість сільськогосподарських угідь передано у власність або в постійне користування юридичним або фізичним осо-

бам згідно з нормами Земельного кодексу України. Останнє визначає наявність ідентифікованих суб'єктів-землекористувачів, котрі мали б взяти (формалізувати) особисту відповідальність за забезпечення екологічної збалансованості і за належне економічне використання земельних угідь, охорону і захист ґрунтів від їх деградації, водної і вітрової ерозії, за збереження і покращення агроландшафтів тощо.

Окремо слід наголосити, що під час реформування власності на землю, у т.ч. на сільськогосподарські угіддя, ключовим екологічно стабілізуючим і меліоративним об'єктам (полезахисні лісосмуги, захисні насадження, гідротехнічні споруди тощо) належної уваги не приділяється й досі. Вони, фактично, випали з системних спостережень органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Що вже казати про землевласників і землекористувачів, які не взяли зобов'язань щодо їх обліку і відповідальності за утримання екологічно стабілізуючих і меліоративних об'єктів у стані екологічної збалансованості.

Для припинення прояву деградаційних процесів, у т.ч. руйнування ґрунтового покриву, та поступового відтворення родючості сільськогосподарських угідь необхідно створити належні умови для ефективного землекористування. Зауважимо, що до аграрного сектора економіки належить також здійснення лісівництва, оскільки основою для нього є те саме «*agros*» (з грецької мови – «поле, земля»). А за Державним обліком лісів (станом на 01.01.2011 р.), у складі земель, що вкриті лісовою рослинністю, лісонасадження штучного походження підприємств Держлісагентства України займають 3243,3 тис. га від загальної їх площі, тобто 51,5%. Своєю чергою, незаперечно, це свідчить, що термін «ліси» (помилково вживається у значенні «природний ресурс») є лісовою екосистемою, продукцією лісівництва, тобто належить до галузі рослинництва, переважно з надвеликим (50–100 і більше років) періодом вегетації. А природним ресурсом для здійснення лісівництва, звичайно, є земля, точніше – облікова категорія «землі лісові»

за Стандартною класифікацією землекористування ЄЕК ООН.

Науковими дослідженнями і практикою в Україні та за її межами доведено, що реальним ефективним заходом з екологічної оптимізації агроландшафтів є агролісомеліорація, здійснювана переважно у межах сільськогосподарських угідь, і саме як такі мають обчислюватись відповідні показники, проводиться їх визначення і екологічний моніторинг.

У цілому площа захисних лісових насаджень різного цільового призначення, а також площа лісів, які своєю чергою виконують захисні функції, є неспроможними забезпечити екологічну стабільність агроландшафту (його стійкість, здатність зберігати структурну, функціональну і екологічну цінність під дією антропогенних чинників) і створити умови для ефективного землекористування.

Незважаючи на всі суспільно-політичні негаразди першої половини ХХ століття (революція 1917 р., громадянська і Велика вітчизняна війни тощо), площа земель лісових в Україні, за даними Державного земельного кадастру України (станом на 01.01.2013 р.), є значною і становить у цілому 8735,8 тис. га, у т.ч. 8207,6 тис. га – висвітлі лісової рослинності (без полевих захисних лісосмуг та захисних насаджень, чагарників). Це сприяє розвитку лісового сектора економіки в країні, вирощуванню лісу та вилученню деревини з метою виробництва лісових матеріалів. За найбільш обережними обчисленнями, природна продуктивність земель лісових, з урахуванням їх розподілу за типами лісорослинних умов, має становити щонайменше 33–35 млн м³/рік деревини, тобто 3,8–4,4 м³/га. Площа земель лісових в Україні майже вдвічі перевищує загальну площу території Словаччини (4,9 млн га) і майже дорівнює загальній площі території Угорщини (9,3 млн га). Проте за питомими обсягами виробництва лісових матеріалів з одиниці виміру площі земель лісових (за 2012 р. – 2,0 м³/га усього, у т.ч. 0,9 м³/га шляхом т.зв. рубок головного користування) Україна поступається згаданим сусіднім країнам

у 2–3 рази). Все це обумовлює необхідність здійснення реформування галузі лісівництва в Україні із забезпеченням розмежування природоохоронних і господарських функцій [3–5].

Актуальними залишаються екологічні проблеми використання водних ресурсів у аграрному виробництві. Україна належить до країн, де перетворення сільськогосподарського виробництва у високорозвинений сектор економіки неможливе без введення зрошувального землеробства у зонах недостатнього та нестійкого зволоження, які охоплюють майже дві третини території держави, щоб зменшити залежність від несприятливих природно-кліматичних умов. Площа зрошуваних земель в Україні становить 2,2 млн га, або 6,7% площі сільськогосподарських угідь. Ці землі є національним багатством і страховим фондом держави у забезпеченні продукцією рослинництва [6].

У рішенні РНБО України від 25 квітня 2013 р. наголошується на системному характері загроз виснаження і забруднення водних об'єктів, високому рівні водоемності виробничих процесів на підприємствах України, що перевищує відновлювальні спроможності водних екосистем в умовах прогнозованого обмеження обсягів, придатних для споживання водних ресурсів у світі, на незадовільному технічному стані, зношеності та недостатній розгалуженості систем централізованого водопостачання та водовідведення, застарілості технологій водопідготовки [7].

У структурі джерел забруднення поверхневих вод господарською діяльністю на сільське господарство припадає 20%, що зумовлено низьким рівнем технічного оснащення – недосконалістю і застарілістю технологій і очисних споруд; високим рівнем розораності ландшафтних систем водозборів річок; недостатньо впорядкованою лісистістю тощо.

Кризовий стан водокористування та екологічний стан водних ресурсів посилюється наявністю в Україні надзвичайно водоемних виробництв, а також технологій, які потребують у 2–6 разів більше води,

ніж технології розвинених країн. За рівнем раціонального використання водних ресурсів та якості води Україна, за даними ЮНЕСКО, посідає 95 місце серед 122 країн світу.

Всі екологічні наслідки гідромеліорації можна розділити на чотири групи: перша – прямі втрати природних ресурсів, особливо землі і води; друга – нанесення певного збитку сільському, рибному, лісовому господарствам, промисловості та транспорту; третя – погіршення природно-соціального середовища суспільства (рекреаційні властивості місцевості, її ландшафтна, естетична цінність); четверта – небажані, небезпечні зміни екологічної збалансованості в біосфері, насамперед у ґрунтовому покриві та водному середовищі [8].

Площа підтоплених унаслідок зрошення земель, втрат води та інших природних та техногенних чинників становить 129,6 тис. км², або 21,5% від загальної площі території України. Починаючи з 1989 р. площа підтоплення у Херсонській обл. зросла у 10, а у Миколаївській та Одеській – у 17 разів.

Це спричиняє погіршення екологічного стану земель, активізацію процесів засолення, зниження родючості земель та врожайності сільськогосподарських культур. Зокрема, у межах Херсонської обл. на 36,7% підтоплених земель та 22% площі зрошуваних угідь відбувається процес засолення. За останні десять років урожайність зернових культур знизилась на 66%, овочевих – на 26, кормових на 65%. Тобто вирощування більшості видів сільськогосподарських культур на зрошуваних землях є збитковим.

Надзвичайно висока зарегульованість річкового стоку зумовила зміни природного режиму річкової мережі та формування значних площ підтоплення, внаслідок чого на 80% території України втрачено природну дренажну здатність, що своєю чергою спричинило підйом рівнів ґрунтових вод і постійне підтоплення земель.

На вкрай незадовільному рівні здійснюються розроблення та впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій

ведення землеробства на меліорованих землях. Припинено ведення державної статистичної звітності щодо використання меліорованих земель. Майже не вживаються заходи з поліпшення екологічного стану зрошувальних угідь.

Від процесів підтоплення та їх наслідків потерпають 12–16 млн людей. Річні збитки від підтоплення сільськогосподарських угідь становлять 500 грн/га та 10–25 тис. грн/рік у містах.

Питне водопостачання України майже на 80% забезпечується використанням поверхневих вод. Екологічний стан поверхневих водних об'єктів і якість води в них є основними чинниками санітарного та епідемічного благополуччя населення. Водночас більшість водних об'єктів за ступенем забруднення віднесені до забруднених та дуже забруднених. Особливе занепокоєння викликає стан водопостачання сільського населення, оскільки централізованим водопостачанням забезпечено лише 25% сільських населених пунктів України.

Аналіз використання природних ресурсів у аграрному виробництві України свідчить, що в умовах домінування економічних інтересів над соціальними і екологічними за певних історичних і соціально-економічних чинників, недосконалості законодавства відбувається загострення екологічних проблем, основними з яких є: забруднення, нераціональне використання та відтворення земельних і водних ресурсів, поглиблення деградаційних процесів, збіднення біорізноманіття та зменшення біологічної безпеки тощо.

Отже, найважливішими особливостями використання природних ресурсів, земельних угідь у межах аграрного сектора держави є поєднання, розуміння і організаційно-технічне забезпечення його здійснення на рівні їх потенційної природної продуктивності, з найбільшою економічною віддачею за питомими показниками з одиниці виміру площі. Те саме стосується неухильного додержання природоохоронних норм і правил з утримання агроєкосистем у стані екологічної збалансованості. Галузі аграрного виробництва потребують удоскона-

лення їх організації, обліку і моніторингу еколого-економічних показників щодо їх рівня потенційної продуктивності земельних угідь порівняно з сусідніми європейськими країнами. Усі ці та інші заходи мають також відповідати умовам переходу на науково обгрунтоване, раціональне природокористування і принципам єдності, цілісності та взаємозалежності біосфери і суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект доповіді України до Конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку Ріо+20. – К.: Центр екологічної освіти та інформації, 2012. – 60 с.
2. Удосконалення земельних відносин в аграрній сфері: наукова доповідь / В.М. Трегобчук, Н.М. Скурська, В.Д. Яровий, В.П. Прадун. – К.: Об'єднаний ін-т економіки, 2004. – 42 с.
3. *Фурдичко О.І.* Екологічні проблеми природокористування в науці і практиці лісгосподарського виробництва / О.І. Фурдичко // *Наук. вісн. НАН України.* – 2012. – № 4. – С. 39–47.

4. *Фурдичко О.І.* Еколого-економічна оцінка лісових земель як особливого ресурсу ноосфери / О.І. Фурдичко, К.А. Артюшок // *Агросвіт.* – 2012. – № 2. – С. 2–6.
5. *Фурдичко О.І.* Землі України і проблеми обліку використання лісових земель і лісових екосистем / О.І. Фурдичко, А.М. Бобко // *Землепорядний вісник.* – 2012. – № 7. – С. 23–28.
6. Постанова Верховної Ради України від 23 лютого 2006 р. № 3506-IV: Рекомендації парламентських слухань «Актуальні проблеми зрошення, підтоплення та повеней в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3506-iv>
7. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 квітня 2013 р.: Про стан виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 лютого 2009 р. «Про стан безпеки водних ресурсів держави та забезпечення населення якісною питною водою в населених пунктах України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/documents/316.html>
8. *Олійник Л.В.* Економічні аспекти екологізації виробництва АПК на зрошенні / Л.В. Олійник // *Сталий розвиток економіки.* – 2011. – № 3. – С. 121–123.

УДК 631.618(075.8)

ОРГАНІЗАЦІЙНІ Й АГРОЕКОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РЕКУЛЬТИВАЦІЇ ПРОМИСЛОВО ПОРУШЕНИХ ЗЕМЕЛЬ

О.А. Демидов

Міністерство аграрної політики та продовольства України

Досліджено стан кількісного статистичного обліку земель у складі Державного земельного кадастру, у т.ч. щодо обліку промислово порушених земель. Обгрунтовано необхідність актуалізації правових актів з надання земельних ділянок землекористувачам з внесенням до Державних актів на право власності чи постійного користування обтяжуючих обставин щодо їх рекультивациі, а також про охорону і захист екологічно стабілізуючих об'єктів у їх межах. Висвітлено правові, екологічні й економічні основи рекультивациі, запропоновано заходи з удосконалення кількісного обліку земель, збільшення обсягу рекультивациі і контролю за ефективністю її проведення.

Ключові слова: акт, відносини, захист, землекористування, землі, кадастр, облік, надання, основи, рекультивациа, право, цільове призначення.

В Україні станом на 1.01.2013 р. налічується понад 150 тис. га порушених промисловістю земель (ППЗ), з них понад

53 тис. га не експлуатуються, тобто повністю вилучені із господарського обігу. Значного негативно впливу на довкілля, формування агроландшафтів зазнають степові і лісостепові області, де розміщується